

Міністерство освіти і науки України
Галицький фаховий коледж імені В'ячеслава Чорновола
Юридичне відділення

Циклова комісія юридичних дисциплін

МІЖДИСЦИПЛІНАРНА КУРСОВА РОБОТА

з дисциплін:

«Цивільне право», «Цивільне процесуальне право»

на тему:

**ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ СПРАВ ПРО ВИЗНАННЯ
ПРАВОЧИНІВ НЕДІЙСНИМИ**

Виконала:

студент групи Пб 41
Береза Андрій Петрович

Науковий керівник:

викладач юридичних дисциплін,
к.ю.н. Гелецька Ірина Олександрівна

Національна шкала: _____

Шкала коледжу: _____

Оцінка ECTS: _____

Тернопіль, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ НЕДІЙСНИХ ПРАВОЧИНІВ

1.1. Поняття та підстави недійсності правочинів. Презумпція правомірності правочину

1.2. Класифікація недійсних правочинів

РОЗДІЛ 2. ЗАСТОСУВАННЯ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ ЯК СПОСОБУ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ

2.1. Визначення моменту виникнення права на позов і позовна давність у справах про визнання правочинів недійсними

2.2. Предметна, суб'єктна і територіальна юрисдикція справ щодо визнання правочинів недійсними

2.3. Учасники справи про визнання правочинів недійсними

РОЗДІЛ 3. СУДОВИЙ РОЗГЛЯД СПРАВ ПРО ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНІВ НЕДІЙСНИМИ

3.1. Особливості розгляду окремих категорій справ про визнання правочинів недійсними

3.2. Застосування наслідків недійсного правочину

ВИСНОВКИ

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

ВСТУП

Сьогодні правочини виступають як вияв цивільних правовідносин і один з способів втілення прав і інтересів суб'єктів права. Проте, для їх дійсності вони повинні відповідати умовам, встановленим Цивільним кодексом України. Якщо хоча б одна з цих умов не виконана, правочин вважатиметься недійсним.

Визнання правочину недійсним та наслідки його недійсності, відповідно до Цивільного кодексу України, є одним з інструментів захисту цивільних прав, зазвичай слабкої сторони правочину. З іншого боку, наявність умов, які можуть послужити підставою для визнання правочину недійсним, вносить непевність у наявність відповідних правовідносин між сторонами, що може викликати нестабільність у проведенні підприємницької та іншої економічної діяльності.

Очевидно, що головною метою визнання правочину недійсним є скасування майнових наслідків його вчинення та установлення наслідків, передбачених законом. Крім того, цей інститут стимулює осіб дотримуватись вже існуючих норм законодавства, запобігає зловживанню правами, є орієнтиром для вчинення правочинів відповідно до вимог права та чинного законодавства, а також захищає права та законні інтереси учасників цивільних правовідносин.

Визнання правочину недійсним може мати значний вплив на правовідносини між сторонами та викликати ряд питань, зокрема, щодо обґрунтування його недійсності, встановлення наслідків цієї недійсності та відповідальності сторін. Також важливо враховувати, які саме обставини можуть бути підставами для визнання правочину недійсним та як це впливає на інші цивільно-правові відносини.

На додаток до цього, недійсність правочину може породжувати низку додаткових питань, таких як визначення обсягу відшкодування збитків або відновлення попереднього стану справ. Крім того, інститут визнання правочину недійсним може викликати суперечності щодо правового статусу учасників цивільних відносин та вимагати додаткових заходів для врегулювання конфліктів.

Зазначимо, що різні аспекти, пов'язані із процесуальними особливостями розгляду справ про визнання правочинів недійсними розглядалися у працях

Давидової І.В., Дзери І.О., Драган О.В., Карнаух Б.П., Кучер В.О., Нижного А.В., Ходаківського М.П., Юровської Г.В. та інших науковців і практиків.

Актуальність дослідження. Важливо відзначити, що недосконалість окремих положень цивільного законодавства, розпорошеність нормативно-правових актів, які регулюють споріднені цивільні правовідносини, призводять до збільшення кількості цивільних справ про визнання правочинів недійсними. З іншого боку, спостерігається тенденція до недобросовісного використання таких способів захисту цивільних прав, як визнання правочину недійсним та відновлення попереднього становища (двостороння реституція). Відтак, розгляд цього питання вимагає комплексного підходу та уважного аналізу як теоретичних, так і практичних аспектів.

Метою курсової роботи є розкриття теоретичних та практичних аспектів процесуальних особливостей розгляду справ про визнання правочинів недійсними.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення **наступних завдань**:

- розглянути поняття недійсності правочинів та охарактеризувати категорію «презумпція правомірності правочину»;
- провести класифікацію недійсних правочинів;
- з'ясувати визначення моменту виникнення права на позов і позовна давність у справах про визнання правочинів недійсними;
- охарактеризувати предметну, суб'єктну і територіальну юрисдикцію справ щодо визнання правочинів недійсними;
- розглянути склад учасників у справах про визнання правочинів недійсними;
- з'ясувати особливості розгляду окремих категорій справ про визнання правочинів недійсними та порядок застосування наслідків недійсного правочину

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають при розгляді справ про визнання правочинів недійсними.

Предметом дослідження є організаційно-правові засади регулювання інституту недійсних правочинів та процес розгляду справ про визнання правочинів недійсними, правові норми, які регулюють цей процес, а також практика їх застосування.

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ НЕДІЙСНИХ ПРАВОЧИНІВ

1.1. Поняття та підстави недійсності правочинів. Презумпція правомірності правочину

Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) [1] не містить визначення недійсного правочину. Відсутнє таке визначення і у судовій практиці. У науковій літературі також не має єдності щодо розуміння сутності та правової природи цієї категорії: в окремих джерелах недійсний правочин трактується як правопорушення, як особливий вид правочинів, що учений з певним недоліком, або ж прирівнюється до «неукладеного договору».

Натомість ч. 1 ст. 215 ЦК України вказує, що «підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами першою – третьою, п'ятою та шостою статті 203 цього Кодексу».

З аналізу ст. 215 ЦК України «недійсний правочин» можливо характеризувати як правочин, який унаслідок невідповідності вимогам закону не створює жодних юридичних наслідків, окрім тих, які пов'язані з його недійсністю. Недійсні правочини мають загальні, спеціальні, а окремі з них й індивідуальні ознаки.

Загальні ознаки недійсності правочинів зазначені у ст. 203 ЦК України, до яких належать:

«1. невідповідність змісту правочину закону та іншим нормативно-правовим актам; невідповідність правочину інтересам держави та суспільства, його моральним засадам;

2. відсутність необхідного обсягу дієздатності в особи, яка вчиняє правочин;

3. невідповідність внутрішньої волі та волевиявлення учасника правочину;

4. недотримання форми правочину;

5. відсутність у сторін бажання досягти реальних правових наслідків, що були передбачені у правочині;

6. невідповідність змісту правочину правам та інтересам малолітніх, неповнолітніх і непрацездатних дітей.

Спеціальними (кваліфікуючими) ознаками недійсності правочину вважають:

«1) недодержання вимог закону щодо нотаріальне посвідчення договору; 2) вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності; 3) вчинення правочину неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності; 4) вчинення правочину фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності; 5) вчинення правочину без дозволу органу опіки та піклування; 6) вчинення правочину дієздатною фізичною особою, яка у момент його укладання не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; 7) вчинення правочину недієздатною фізичною особою; 8) вчинення юридичною особою правочину, якого вона не мала права вчиняти; 9) вчинення правочину, який порушує публічний порядок; 10) вчинення правочину під впливом помилки; 11) вчинення правочину під впливом обману; 12) вчинення правочину під впливом насильства; 13) вчинення правочину у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; 14) вчинення правочину під впливом тяжкої обставини; 15) вчинення фіктивного правочину; 16) вчинення удаваного правочину» [1].

Індивідуальною ознакою недійсності правочинів є допустимість такого правочину чинним законодавством.

Водночас системне тлумачення норм ст.ст. 203 і 215 ЦК України засвідчує, що недотримання не усіх перерахованих умов ст. 203 ЦК України має наслідком недійсність правочину. Зокрема, відповідно до ст. 218 ЦК України «недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом», відтак умова щодо форми правочинів не включена до загальних вимог, недодержання яких має наслідком недійсність правочину.

Значення усіх умов правочинів, визначених ст. 203 ЦК України, на думку Дзери І.О. «полягає в тому, що лише повна відповідність правочину

вищеперерахованим вимогам забезпечує йому чинність або, іншими словами, настання відповідного правового результату, який визнається іншими учасниками цивільних відносин» [2, с. 22].

Загальновідомо, що відповідність правочину вимогам ст. 203 ЦК України презюмується, оскільки за змістом ст. 204 ЦК України «правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним». Ця презумпція правомірності полягає у припущенні, що особа діє у відповідності з принципами приватного права та засадами цивільного законодавства України. У цьому контексті Верховний Суд звертає увагу, «що презумпція правомірності правочину означає те, що вчинений правочин вважається правомірним, тобто таким, що зумовлює набуття, зміну чи припинення породжує, змінює або припиняє цивільних прав та обов'язків, доки ця презумпція не буде спростована. Таким чином, до спростування презумпції правомірності правочину всі права, набуті сторонами за ним, можуть безперешкодно здійснюватися, а створені обов'язки підлягають виконанню. Спростування презумпції правомірності правочину відбувається тоді: коли недійсність правочину прямо встановлена законом (тобто має місце його нікчемність); якщо він визнаний судом недійсним, тобто існує рішення суду, яке набрало законної сили (тобто оспорюваний правочин визнаний судом недійсним)» [3].

Ретельний аналіз законодавчих положень ст.ст. 203 і 204 ЦК України дозволяє помітити у них певну редакційну та змістову нелогічність. Оскільки ст. 203 ЦК України має назву «Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину», то цілком логічно аби недодержання вимог, визначених в усіх шести частинах цієї статті, спричиняли правові наслідки нечинності правочину. Але у ст. 204 ЦК України закріплена презумпція правомірності (а не чинності) правочину. Суперечливість та нелогічність досліджуваних правових норм простежується, насамперед, у визначенні юридичного значення і умов чинності правочину та їх відсутності стосовно нечинності правочину; наступне, законом встановлено презумпцію правомірності правочину та не визначено

правові наслідки неправомірності правочину; далі, законодавцем не охарактеризовано співвідношення понять «неправомірність», «недійсність», «чинність».

Визнання правочинів недійсними має особливе правове значення, оскільки стимулює осіб дотримуватись законодавчо-закріплених положень; попереджує зловживання своїми правами; забезпечує охорону прав і законних інтересів учасників цивільного обороту, зокрема тих, що опинились в скрутному та не вигідному правовому становищі, а також неповнолітніх осіб; стимулює вчинення правочинів відповідно до вимог права та чинного законодавства та визначає межі правомірної поведінки. Питання про недійсність правочину можливе лише щодо правочину, який відбувся.

1.2. Класифікація недійсних правочинів

Пунктом 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України зазначено, що «судам відповідно до статті 215 ЦК необхідно розмежовувати види недійсності правочинів: нікчемні правочини - якщо їх недійсність встановлена законом (частина перша статті 219, частина перша статті 220, частина перша статті 224 тощо), та оспорювані - якщо їх недійсність прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує їх дійсність на підставах, встановлених законом (частина друга статті 222, частина друга статті 223, частина перша статті 225 ЦК тощо).

Нікчемний правочин є недійсним через невідповідність його вимогам закону та не потребує визнання його таким судом. Оспорюваний правочин може бути визнаний недійсним лише за рішенням суду» [4].

Статтею 215 ЦК України відтворено традиційний для цивільного права розподіл недійсних правочинів на нікчемні і оспорювані. Окремі автори вважають, що не має змісту вести мову про нікчемні правочини, позаяк нікчемними є не правочини самі по собі, а волевиявлення. Інші ж, навпаки, доводять, що у цьому вислові нікчемний, чи недійсний правочин нічого нелогічного не має, оскільки нікчемний правочин також є юридичним фактом,

який створює визначені юридичні наслідки, хоча і не ті, на які був спрямований.

Водночас, як звертає увагу Давидова І.В. «закон розрізняє випадки, коли правочин оголошується недійсним, і випадки, коли допускається його оспорювання, іншим чином, розрізняється в залежності від засобу визначення їх недійсності» [5, с. 286].

Вважаємо, що розмежування недійсних правочинів на нікчемні і оспорюванні є виправданим, оскільки він повністю передає сутність цих категорій недійсних правочинів. Так, в одному випадку правочин сам по собі недійсний в силу закону, а в іншому - може бути визнаний недійсним, але виключно за умови ініціювання проти нього спору.

Як підстава для розмежування правочинів на нікчемні і оспорюванні виступає ступінь їх недійсності. Але за законом в основі розмежування цих правочинів є насамперед підстави недійсності: у силу закону або за рішенням суду.

Верховний Суд в одній із Постанов виснував позицію, що «нікчемність правочину конструюється за допомогою «текстуальної» недійсності, оскільки вона існує тільки у разі прямої вказівки закону. Така пряма вказівка може втілюватися, зокрема, в термінах «нікчемний», «є недійсним»» [6]. У іншій Постанові акцентує на тому, що «нікчемний правочин (частина друга статті 215 ЦК України) є недійсним вже в момент свого вчинення (*ab initio*), і незалежно від волі будь-якої особи, автоматично (*ipso iure*). Нікчемність правочину має абсолютний ефект, оскільки діє щодо всіх (*erga omnes*). Нікчемний правочин не створює юридичних наслідків, тобто, не зумовлює переходу/набуття/зміни/встановлення/припинення прав ні для кого. Саме тому посилалися на нікчемність правочину може будь-хто. Суд, якщо виявить нікчемність правочину, має її враховувати за власною ініціативою в силу свого положення (*ex officio*), навіть якщо жодна із заінтересованих осіб цього не вимагає» [7].

Оскільки недійсність нікчемних правочинів зазначена безпосередньо в правовій нормі, відтак вони вважаються недійсними з моменту їх вчинення, незалежно від того, чи буде пред'явлено позов і, як наслідок, постановлене судом

відповідне рішення. В юридичній літературі інколи нікчемні правочини називають «мертвонародженими».

Та навіть нікчемні правочини у вказаних законом випадках за ініціативи сторони або заінтересованих осіб можуть визнаватися судом дійсними. Наявність у законі цього правила безумовно є об'єктивно необхідною. Незважаючи на те, що законотворець прагне найбільш повним чином врегулювати конкретні види нікчемних правочинів, він не може об'єктивно передбачити всі можливі випадки учинення нікчемних правочинів.

Нікчемні правочини не створюють правових наслідків, які породжують певні правочини; сторони такі правочини мають право не виконувати, трактуючи їх як неіснуючі.

Недійсність всіх протиправних за змістом правочинів наперед визначена законом методом нормативного імперативу. Навпаки, методом визнання оспорюваних правочинів недійсними виступає метод оспорювання їх дійсності.

Оспорювані правочини можуть бути визнані недійсними винятково за рішенням суду. Сам лише факт невідповідності правочину законодавчим вимогам не буде підставою для його недійсності у разі відсутності певного рішення суду. Допоки рішення суду про визнання оспорюваного правочину недійсним не набере законної сили, він уважатиметься дійсним і обов'язковим для сторін у силу презумпції правомірності, зазначеної у ст. 204 ЦК України. Оспорювання правочину може відбуватися виключно з ініціативи його сторін або іншої заінтересованої особи через пред'явлення вимоги про визнання правочину недійсним (ресцисорний позов, позов про оспорювання правочину).

В юридичній літературі можлива і інша класифікація недійсних правочинів, зважаючи на те, які з умов дійсності правочину будуть визнані дефектними. Це, зокрема:

«1) правочини з вадами суб'єктного складу; 2) правочини з вадами волі; 3) правочини з вадами змісту; 4) правочини з вадами форми» [8, с. 144].

Зважаючи на вади суб'єктного складу недійсні правочини поділяються на:

1) вчинені фізичними особами, що не володіють необхідним обсягом

дієздатності; 2) такі, що пов'язані з спеціальною правоздатністю юридичних осіб чи статусом їх органів.

Недійсні правочини з участю фізичних осіб можуть диференціюватися наступним чином: правочини, вчинені малолітніми, неповнолітніми, обмежено дієздатними, недієздатними. Недійсні правочини, вчинені юридичними особами, поділяються на: 1) правочини, що виходять за межі позаліцензійної правоздатності юридичних осіб; 2) правочини, вчинені органами юридичної особи з перевищенням їх повноважень.

Правочини з вадами волі поділяються на наступні групи: 1) без внутрішньої волі на вчинення правочину; 2) внутрішня воля в правочині сформулась неправильно. До них відносять правочини, вчинені під впливом помилки, обману, насильства, зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною, під впливом тяжких обставин, вчинених дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225, 229–233 ЦК України).

Істотна риса означених недійсних правочинів - це невідповідність волевиявлення справжній волі особи, якої немає, або вона склалася всупереч дійсному бажанню особи вчинити правочин. У правочині таким чином має місце підміна волі сторони правочину на волю іншої, сторонньої особи, яка вчиняє протиправний вплив на волю сторони.

До правочинів з вадами змісту належить правочин, зазначений у ст. 228 ЦК України. Це правочин, «що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним». У разі недійсності такого правочину суд у своєму рішенні повинен послатися на відповідний нормативний акт, вимогам якого цей правочин не відповідає.

Правочини з вадами форми – це правочини, які повинні в силу закону вчинятися у визначеній письмовій формі (простій чи нотаріальній) та які

внаслідок недотримання вимоги щодо форми вважаються недійсними.

Особливим видом недійсних правочинів є фіктивні та удавані правочини. Фіктивний правочин – це правочин, який вчинено без наміру створити юридичні наслідки, які обумовлювалися б цим правочином (ч. 1 ст. 234 ЦК України). Удаваний правочин – це правочин, вчинений з метою приховати іншій правочин, який сторони насправді вчинили (ч. 1 ст. 235 ЦК України).

РОЗДІЛ 2. ЗАСТОСУВАННЯ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ ЯК СПОСОБУ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ

2.1. Визначення моменту виникнення права на позов і позовна давність у справах про визнання правочинів недійсними

Будь-яке суспільство невід'ємно потребує визначеності, порядку та стабільності. Національне цивільне законодавство, яке гарантує особам право на вільне здійснення цивільних прав, одночасно забезпечує нормативну основу для їхнього захисту. Такий захист може бути забезпечений як через юрисдикційні органи, так і в межах самозахисту. У системі юрисдикційних захисних органів найважливішим, звичайно, є суд.

Відповідно до ст. 16 ЦК України кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. І одним із способів судового захисту є вимога про визнання правочину недійсним. Така вимога може бути заявлена у межах встановленого законом строку позовної давності.

Тому слушно звертає увагу Гелецька І.О. на те, що «у випадку здійснення суб'єктивного цивільного права особи на судовий захист має місце чітке дотримання визначених часових рамок, у межах яких існує можливість залучити компетентний публічний орган для захисту порушених цивільних прав. Такі часові рамки у цивілістичній науці мають назву позовна давність і представляють собою строк, протягом якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу» [9, с. 68].

Позовна давність - той момент правової дійсності, коли взаємодіють норми матеріального та процесуального права.

Питання правильного визначення початку перебігу позовної давності, а отже і моменту виникнення права на позов, і досі залишається дискусійним у контексті застосування інституту позовної давності з позиції матеріального права. Загальне правило, визначене ч.1 ст. 261 ЦК України декларує, що «перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила.

Законодавець чітко не встановлює, що розуміється під «могла довідатися», а відтак це не виключає можливості визначення цього моменту в судовому порядку. Важливо зазначити, що завжди початок перебігу позовної давності кореспондується із моментом виникнення права на позов в зацікавленій сторони. Щодо цього Верховний Суд Постановою від 19 листопада 2019 року, справа № 911/3677/17 виснував, що «для визначення моменту виникнення права на позов важливими є як об'єктивні (сам факт порушення права), так і суб'єктивні (особа довідалася або повинна була довідатись про це порушення) чинники. Аналіз стану поінформованості особи, вираженого дієсловами «довідалася» та «могла довідатися» у статті 261 ЦК України, дає підстави для висновку про презумпцію можливості та обов'язку особи знати про стан своїх майнових прав, а тому доведення факту, через який позивач не знав про порушення свого цивільного права і саме з цієї причини не звернувся за його захистом до суду, недостатньо» [10].

Як відомо, законодавством розширено можливості особи стосовно визначення початку перебігу позовної давності. Це можливо, або днем, коли вона дізналася або могла дізнатися про порушення свого права, або днем, коли особа дізналася або могла дізнатися про особу порушника. Романюк Я.М. вважає, що така альтернативність умов щодо визначення початку перебігу позовної давності «...залишає можливість для обчислення перебігу позовної давності не звертати увагу на те, відомо чи не відомо позивачу про особу порушника його прав» [11]. Таким чином має місце факт порушення права, а відтак перебіг позовної давності, в межах якого можна звернутися з позовом до суду починається, а особа порушника не встановлена, а тому правові підстави звернення до суду відсутні, тому що інформації про особу відповідача немає.

Ще раз підкреслюємо, що норми матеріального і процесуального права між собою перебувають у системному взаємозв'язку. І підтверджується це комплексним аналізом змісту ст. 256 ЦК України та 175 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [12]. Зміст першої, як норми матеріального права, урегульовує право особи пред'явити позов в межах

позовної давності, а інша ж, як процесуальна норма – декларує зміст позовної заяви.

Зрозуміло, що без вказівки в позовній заяві особи відповідача, така позовна заява вважатиметься такою, яка не відповідає вимогам ст. 175 ЦПК України, а тому згідно правил ст. 185 ЦПК України буде залишена без руху. У зв'язку з цим, якщо відсутні відомості про особу, яка порушила право, то це позбавляє можливості потерпілого звертатися до суду навіть у разі порушення його цивільного права або охоронюваного законом інтерес. Тому у наукових колах досить часто висловлювалася думка стосовно доцільності змін у визначенні початку перебігу позовної давності, і полягали вони у впровадженні єдиної умови для початку перебігу позовної давності у вигляді обох складових: наявності факту порушення права та наявності відомостей про особу порушника. У такому разі перебіг позовної давності, незважаючи на те, який строк минув опісля порушення цивільних прав, почне спливати з моменту, коли особа дізналася або могла дізнатися про особу порушника. Це беззаперечно узгоджується з правилами ч. 1 ст. 256 ЦК України, яка гарантує будь-якому учаснику цивільних відносин, права котрого порушені звертатися у межах позовної давності з відповідною вимогою до суду.

Як нами зазначалося вище, недійсні правочини поділяються на нікчемні та оспорювані. Відповідно у судовій практиці зважаючи на вимогу, з якою звертається позивач розрізняють негаційний позов (у разі визнання недійсним нікчемного правочину) та ресцесорний позов (у разі визнання недійсним оспорюваного правочину).

У контексті застосування позовної давності до негаційних позовів, суддя Верховного Суду Василь Крат звертає увагу на Постанову Великої Палати Верховного Суду від 4.06.2019 у справі № 916/3156/17, в якій зроблено наступний висновок: «Визнання нікчемного правочину недійсним за вимогою його сторони не є належним способом захисту прав, оскільки не призведе до реального відновлення порушених прав позивача, адже нікчемний правочин є недійсним у силу закону. За наявності спору щодо правових наслідків недійсного

правочину, одна зі сторін якого чи інша заінтересована особа вважає його нікчемним, суд перевіряє відповідні доводи та в мотивувальній частині, застосувавши відповідні положення норм матеріального права, підтверджує чи спростовує обставину нікчемності правочину». «Звичайно, оскільки втрачається можливість пред'явлення негаційного позову, у принципі не можна поставити питання про застосування до такої вимоги позовної давності» [13].

Щодо rescisorний позовів, то Василь Крат зауважує, «що з огляду як на сутнісну характеристику rescisorного позову, так і на відсутність винятку щодо непоширення позовної давності на таку вимогу в ст.268 Цивільного кодексу до позовних вимог про визнання угод недійсними застосовуються правила про позовну давність» [13].

Системне тлумачення ч.ч.1 і 5 ст.261 ЦК України свідчить про необхідність розрізняти початок перебігу позовної давності залежно від виду позовних вимог.

Зокрема, вимоги про визнання правочину недійсним різняться від вимог про виконання зобов'язання не тільки суттю, але й моментом виникнення права на захист. За rescisorними позовами (вимогами про визнання правочину недійсним) перебіг позовної давності починається від дня, коли особа дізналась або могла дізнатися про учинення цього правочину. Для вимог про виконання зобов'язання (тобто про застосування наслідків нікчемного правочину) початок перебігу позовної давності обумовлюється виникненням у кредитора права на пред'явлення вимоги від боржника виконання зобов'язання. Тому правила ч.5 ст.261 ЦК можна застосовувати до вимоги про виконання зобов'язання, але не до вимоги про визнання правочину недійсним.

2.2. Предметна, суб'єктна і територіальна юрисдикція справ щодо визнання правочинів недійсними

Відповідно до ч. 1 ст. 19 ЦПК України «суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства. Суди розглядають у порядку

цивільного судочинства також вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав, якщо цей спір підлягає розгляду в місцевому загальному суді і переданий на його розгляд з такими вимогами». Зазвичай, при встановленні предметної і суб'єктної юрисдикції судів загальної юрисдикції стосовно справ про визнання правочинів недійсними проблем не виникає, тому що в порядку цивільного судочинства розглядаються всі подібні спори за виключенням тих, які належать до юрисдикції господарських чи адміністративних судів.

Юрисдикція господарських судів щодо розгляду справ про визнання правочинів недійсними визначена у ст. 20 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) [14]. Відповідно до п.п. 1, 4, 8 ст 20 ГПК України такими справами є:

«-справи у спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні і виконанні правочинів у господарській діяльності, крім правочинів, стороною яких є фізична особа, яка не є підприємцем, а також у спорах щодо правочинів, укладених для забезпечення виконання зобов'язання, сторонами якого є юридичні особи та (або) фізичні особи – підприємці;

– справи у спорах, що виникають з правочинів щодо акцій, часток, паїв, інших корпоративних прав в юридичній особі, крім правочинів у сімейних та спадкових правовідносинах;

– справи про банкрутство та справи у спорах з майновими вимогами до боржника, стосовно якого відкрито провадження у справі про банкрутство, у тому числі справи у спорах про визнання недійсними будь-яких правочинів (договорів), укладених боржником; стягнення заробітної плати; поновлення на роботі посадових та службових осіб боржника, за винятком спорів про визначення та сплату (стягнення) грошових зобов'язань (податкового боргу), визначених відповідно до Податкового Кодексу України, а також спорів про визнання недійсними правочинів за позовом контролюючого органу на виконання його повноважень, визначених Податковим кодексом України» [14].

Відповідно до ч. 4 ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України (КАС України) «юрисдикція адміністративних судів поширюється на спори, що виникають з приводу укладання, виконання, припинення, скасування чи визнання нечинними адміністративних договорів» [15].

За правилами територіальної підсудності (ст. 27 ЦПК України) «позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або перебування, якщо інше не передбачено законом. Поводи до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням згідно з Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань».

Для справ про визнання правочинів недійсними можливе і застосування правил ст. 28 ЦПК України, якою передбачено можливість вибору підсудності позивачем, зокрема:

«– позови про захист прав споживачів можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування споживача або за місцем заподіяння шкоди чи виконання договору (ч. 5 ст. 28 ЦПК України);

– позови, що виникають із діяльності філії або представництва юридичної особи, можуть пред'являтися також за їх місцезнаходженням (ч. 7 ст. 28 ЦПК України);

– позови до відповідача, місце реєстрації проживання або перебування якого невідоме, пред'являються за місцезнаходженням майна відповідача чи за останнім відомим зареєстрованим його місцем проживання або перебування чи постійного його заняття (роботи) (ч. 9 ст. 28 ЦПК України);

– позови до відповідача, який не має в Україні місця проживання чи перебування, можуть пред'являтися за місцезнаходженням його майна або за останнім відомим зареєстрованим місцем його проживання чи перебування в Україні (ч. 10 ст. 28 ЦПК України);

– позови до кількох відповідачів, які проживають або знаходяться в різних місцях, пред'являються за місцем проживання або місцезнаходженням одного з відповідачів за вибором позивача (ч. 15 ст. 28 ЦПК України). П. 16 ст. 28 ЦПК

України надає «позивачеві право на вибір між кількома судами, яким згідно з цією статтею підсудна справа, за винятком виняткової підсудності, встановленої статтею 30 цього Кодексу».

Щодо правил виключної підсудності у справах про визнання правочинів недійсними, то відповідно до ч. 1 ст. 30 ЦПК України «позови, що виникають із приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини. Якщо пов'язані між собою позовні вимоги пред'явлені одночасно щодо кількох об'єктів нерухомого майна, спір розглядається за місцезнаходженням об'єкта, вартість якого є найвищою».

Окремі правила територіальної юрисдикції містяться і у п. 27 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». Так, «позови про визнання недійсними правочинів щодо нерухомого майна та застосування наслідків недійсності пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини. Кваліфікація об'єктів як нерухомого майна здійснюється відповідно до статей 181, 190 та 191 ЦК України. При цьому за місцезнаходженням нерухомого майна повинні пред'являтися також позови про визнання недійсними правочинів щодо нерухомого майна, яке буде створено в майбутньому (щодо інвестиційних договорів про будівництво нерухомого майна, договорів про участь у фонді фінансування будівництва тощо)» [4].

Суд передає справу на розгляд іншому суду, якщо справа належить до територіальної юрисдикції (підсудності) іншого суду (п. 1 ч. 1 ст. 31 ЦПК України).

Водночас, за правилами ч. 1 ст. 188 ЦПК України «в одній позовній заяві може бути об'єднано кілька вимог, пов'язаних між собою підставою виникнення або поданими доказами, основні та похідні позовні вимоги. Похідною позовною вимогою є вимога, задоволення якої залежить від задоволення іншої позовної вимоги (основної вимоги)».

Відповідно до ч. 7 ст. 30 ЦПК України «у випадку об'єднання позовних вимог щодо укладання, зміни, розірвання і виконання правочину з вимогами

щодо іншого правочину, укладеного для забезпечення основного зобов'язання, спір розглядається судом за місцезнаходженням відповідача, який є стороною основного зобов'язання». За змістом ч. 4 ст. 185 ЦПК України «заява повертається у випадку, коли порушено правила об'єднання позовних вимог (крім випадків, в яких є підстави для застосування положень статті 188 цього Кодексу України)».

2.3. Учасники справи про визнання правочинів недійсними

Як зазначає Бичкова С.С. «особами, які беруть участь у справах позовного провадження, є наділені самостійною юридичною заінтересованістю, спрямованою на розв'язання матеріально-правового спору між сторонами, суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин, які, реалізуючи принцип змагальності цивільного судочинства, вчиняють у суді певні процесуальні дії, захищаючи в порядку позовного провадження належні їм права, свободи та інтереси або у випадках, встановлених законом, права, свободи та інтереси інших осіб» [16, с. 13]. Відповідно до ч.1 ст. 42 ЦПК України «у справах позовного провадження учасниками справи є сторони, треті особи».

Коло осіб, які можуть брати участь у розгляді справ про визнання правочинів недійсними зазначені у п. 26 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». Як зазначено у ньому «особами, які беруть участь у справі про визнання правочину недійсним, насамперед є сторони правочину. Нотаріуси, котрі посвідчували правочини, залучаються до справи як треті особи, які не заявляють самостійних вимог до предмета спору, якщо позивач обґрунтовує недійсність правочину посиланням на неправомірні дії нотаріуса. В разі ж якщо предметом правочину є майно, котре належить особам на праві спільної часткової власності, суд на підставі ст.ст. 358, 361 та 362 ЦК України відповідно до ч. 2 ст. 35 ЦПК України залучає до участі в справі про визнання такого правочину недійсним всіх співвласників.

Якщо предметом правочину виступає майно, яке належить особам на праві спільної сумісної власності, інші співвласники відповідно до ч. 2 ст. 369 ЦК України до участі в справі не залучаються, тому що правочин щодо розпорядження спільним майном вважається учиненим за згодою усіх співвласників. За відсутності згоди інші співвласники відповідно до ч. 4 ст. 369 ЦК України можуть пред'явити позов про визнання цього правочину недійсним. Недотримання вимог ст. 362 ЦК України в разі продажу учасником спільної часткової власності своєї частки іншій особі підставою для визнання правочину недійсним не являється. Інші співвласники в цьому випадку мають право вимагати переведення на них прав та обов'язків покупця.

Згідно із ст.ст. 1281 та 1282 ЦК України вимоги, що пов'язані із визнанням правочинів недійсними, можуть пред'являтися і кредиторами спадкодавця до спадкоємців сторони правочину. В такому разі спадкоємці зобов'язані задовольнити ці вимоги в межах вартості спадкового майна за умови дотримання норм про пред'явлення вимог (стаття 1281 ЦК)» [4].

Вищий спеціалізований суд України в Аналізі щодо застосування Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 щодо визначення заінтересованості в разі пред'явлення позову про недійсність правочину в контексті ч. 3 ст. 215 ЦК України зазначив наступне: «...ЦК не містить визначення поняття «заінтересована особа», тобто залишає його оціночним. Тому слід враховувати, що заінтересованою особою є будь-яка особа, котра має конкретний майновий інтерес в оспорюваному договорі. Така особа, яка звертається до суду із позовом про визнання договору недійсним, повинна довести конкретні факти порушення її майнових прав і інтересів. У зв'язку з цим виділяють декілька критеріїв визначення заінтересованості позивача у оспорюваному договорі: 1) права та законні інтереси заінтересованої особи безпосередньо порушені договором; 2) у результаті визнання договору недійсним майнові інтереси заінтересованої особи будуть відновлені; 3) заінтересована особа отримує що-небудь в результаті проведення реституції (права, майно). Разом з тим у контексті недійсності правочинів таке поняття застосовується і в інших статтях. Наприклад, відповідно

до ч. 2 ст. 1257 ЦК України, за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі. У ч. 1 ст. 225 ЦК України використовується поняття «інші особи, чиї цивільні права та інтереси порушені». В окремих випадках ЦК конкретно вказує, яка саме заінтересована особа вправі оспорювати правочин, у якому вона не є стороною. Наприклад, правочин, укладений без згоди піклувальника, може бути визнаний недійсним за позовом піклувальника (ч. 2 ст. 223 ЦК України); опікун вправі оспорювати в судовому порядку правочин недієздатної особи (ч. 2 ст. 225 ЦК України); правочин щодо розпорядження спільним майном, вчинений одним із співвласників, може бути визнаний судом недійсним за позовом іншого співвласника в разі відсутності у співвласника, який вчинив правочин, необхідних повноважень (ч. 4 ст. 369 ЦК України). У будь-якому разі судам необхідно враховувати, що коло заінтересованих осіб має з'ясовуватись в кожному конкретному випадку залежно від обставин справи та правових норм, які підлягають застосуванню до спірних правовідносин, якщо інше не встановлено законом.

Отже, вказівка в ч. 3 ст. 215 ЦК України на те, що правочин може бути визнаний судом недійсним не лише за позовом однієї із сторін договору, а й за позовом заінтересованої особи, стосується тих випадків, коли заінтересована особа домагається відновлення порушеного договором її права, не вимагаючи повернення їй переданого на виконання цього договору майна, а вимагаючи повернути сторони договору до первісного стану. Наприклад, це може бути позов співвласника майна за законом (одне з подружжя в силу презумпції спільності майна, спадкоємця, який прийняв спадщину) до іншого співвласника про недійсність правочину, укладеного ним з третьою особою, адже апріорі вважається, що позов пред'явлено стороною договору (співвласником відчуженого майна). Або це може бути позов прокурора про недійсність договору з метою забезпечення конфіскації майна. Таким чином, коло таких заінтересованих не є обмеженим і залежить від обставин конкретної справи...» [17].

РОЗДІЛ 3. СУДОВИЙ РОЗГЛЯД СПРАВ ПРО ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНІВ НЕДІЙСНИМИ

3.1. Особливості розгляду окремих категорій справ про визнання правочинів недійсними

Доволі новим для українського законодавства є поняття фrawdаторний правочин, тому що у судовій практиці вперше це формулювання зустрілося лише у 2019 році. Такі правочини, як стверджують Сівіцька Г.Є. та Гелецька І.О. «характеризуються як такі, що укладаються боржником з метою запобігання зверненню стягнення на майно, а це призводить до того, що боржниками майно реалізується поза межами виконавчого провадження і, як наслідок, судові рішення залишаються невиконаними» [18, с. 93].

В національному законодавстві фrawdаторні правочини мають місце: - у процесі банкрутства; в разі неплатоспроможності банків; при виконавчому провадженні. Хоча, як звертає увагу Драган О.В. «правову дефініцію, яка б безпосередньо встановлювала нікчемність або можливість визнання недійсними правочинів, що укладаються на шкоду кредиторів з метою приховання майна, цивільне законодавство не містить» [19, с. 47].

Залежно від конкретних обставин справи, суд може визнати, що принцип добросовісності має більш вагоме значення, ніж принцип свободи договору. Один з наочних прикладів такої ситуації — це справи, про фrawdаторні правочини. В таких справах особа відчужує своє майно іншим особам з метою ухилення від звернення на нього за вимогами кредиторів. У контексті цього Карнаух Б.П. наголошує, що «зазвичай особа посилається на принцип свободи договору, стверджуючи, що вона вільна укласти будь-які договори. Проте, ці аргументи будуть спростовані принципом добросовісності, якщо суд встановить, що майно було відчужене спеціально з метою зашкодити кредиторам через неможливість задоволення їхніх вимог за рахунок відчуженого майна» [20, с. 35].

Водночас Велика Палата Верховного Суду у Постанові від 03.07.2019 № 369/11268/16-ц, виснувала, що «цивільно-правовий договір (в тому числі й договір дарування) не може використовуватися учасниками цивільних відносин

для уникнення сплати боргу або виконання судового рішення (в тому числі, вироку) про стягнення коштів, що набрало законної сили. ...Тому правопорядок не може залишати поза реакцією такі дії, які хоч і не порушують конкретних імперативних норм, але є очевидно недобросовісними та зводяться до зловживання правом. Як наслідок, не виключається визнання договору недійсним, направленою на уникнення звернення стягнення на майно боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства (пункт 6 статті 3 ЦК України) та недопустимості зловживання правом (частина третя статті 13 ЦК України)» [21].

Потрібно зазначити, що у судовій практиці вже сформульовано висновок, що у переважній більшості фrawdаторні правочини укладаються між близькими родичами. Суди окремі із фrawdаторних правочинів визнають недійсними на підставі ст.ст. 203, 215 ЦК України, а деякі ще додатково застосовувалася ст. 234 ЦКУК України.

При розгляді спорів про визнання правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню, недійсними (підтвердження нікчемності), факти їх укладення, повне або часткове виконання їх однією із сторін можна підтверджувати виключно письмовими доказами, якщо інше не встановлено законодавством.

Відповідно до ч. 2 ст. 220 ЦК України «якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним. У цьому разі наступне нотаріальне посвідчення договору не вимагається». Тобто суд за вимогою тієї сторони, яка виконала правочин (чи її правонаступника), може його визнати дійсним. Хоча це правило не може застосовується, якщо наявне передбачене нормативними актами обмеження (заборона) на вчинення такого правочину або сторони не дійшли згоди щодо всіх істотних його умов.

Суди мають перевіряти додержання сторонами вимог, які необхідні для чинності правочину (ст. 203 ЦК України), а також ураховувати положення щодо застосування ст. 220 ЦК України.

Крім того, як зазначено в Узагальненні Верховного Суду України від 24.11.2008 р. «Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними» «суди повинні перевіряти, чи підлягав правочин нотаріальному посвідченню, чому він не був нотаріально посвідчений, чи дійсно ухилялася сторона від його посвідчення і чи немає підстав для визнання правочину нікчемним (невідповідність умовам законодавства). У кожному конкретному випадку суддям необхідно встановлювати, який правочин вчинено та яка форма передбачена саме для цього правочину законом, що діяв на момент вчинення» [22].

Постановою Верховного Суду від 18.11.2020, справа № 569/6427/16-ц наголошено, що «рішення суду про визнання договору дійсним при недодержанні сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору «зцілює» тільки таку ваду як відсутність нотаріального посвідчення договору. І, відповідно, не виключається визнання договору недійсним, який був визнаний дійсним внаслідок відсутності його нотаріального посвідчення, як такого, що вчинений на шкоду кредитору (франдаторний договір). Приватно-правовий інструментарій (зокрема, визнання договору дійсним внаслідок відсутності його нотаріального посвідчення) не повинен використовуватися учасниками цивільного обороту для уникнення сплати боргу (коштів, збитків, шкоди) або виконання судового рішення про стягнення боргу (коштів, збитків, шкоди), що набрало законної сили» [23].

3.2. Застосування наслідків недійсного правочину

Вчинення недійсного правочину, незважаючи на підстави його недійсності, породжує особливі юридичні наслідки. Недійсність правочину із моменту його учинення означає, що жодних правових наслідків, які сторони мали на увазі у момент його вчинення він не створює. Факт вчинення недійсного

правочину зумовлює настання правових наслідків негативного характеру для його сторін, в порівнянні із наслідками, яких вони прагнули досягти. Нікчемний правочин для його сторін не породжує цивільних прав та обов'язків у зв'язку із тим, що його недійсність установлена законом. Щодо оспорюваного правочину, то у разі постановлення судового рішення про його недійсність, недійсним він стає із моменту його вчинення, а тому, нічим не різниться від нікчемного правочину. Чи то нікчемні, чи то оспорювані правочини, що визнані недійсними у судовому порядку, створюють такі ж самі правові наслідки - недійсність правочинів, за виключенням визначених у законі випадків, що і обумовило можливість регулювати такі наслідки однією статтею (ст. 216 ЦК України).

Відповідно до ст. 216 ЦК України «недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, - відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною».

Виконаний недійсний правочин зумовлює реституцію (з лат. *restitution* – «відновлення»), сутність якої в поновленні у попередньому правовому становищі.

Як зазначає Кучер В.О. «...її метою є захист порушених майнових інтересів учасників шляхом поновлення майнового становища сторін, яке існувало до вчинення недійсного правочину. Цим реституція виконує правовідновлювальну і правоохоронну функцію» [24, с. 242].

Відповідно до п. 7 Пленуму ВСУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 № 9 «за змістом статті 216 ЦК та виходячи із загальних засад цивільного законодавства

суд може застосувати з власної ініціативи реституцію як наслідок недійсності оспорюваного правочину. Інші наслідки недійсності оспорюваного правочину (відшкодування збитків, моральної шкоди тощо) суд застосовує відповідно до статті 11 ЦПК України» [4].

Окремі науковці виділяють наступні ознаки реституції:

- «– виникає винятково на підставі недійсного договору;
- вимога може бути пред’явлена лише стороні правочину;
- всі сторони повертають усе отримане за правочином (навіть якщо позивач про це не просить);
- суд може застосувати з власної ініціативи;
- застосовується щодо усіх одержаних за правочином благ (майно, спожиті послуги, виконані роботи тощо)» [25, с. 41].

У абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України вказані наслідки недійсності правочину є двосторонньою реституцією, оскільки законом передбачено обов’язок кожної із сторін повернути усе отримане за правочином. Окрім двосторонньої реституції цивільне законодавство також допускає існування односторонньої реституції, сутність якої полягає в тому, що назад виконане отримує лише одна сторона (добросовісна), у той час як інша сторона (недобросовісна) не отримує нічого. У національному законодавстві в якості односторонньої реституції розглядати можна лише правила ч. 3 ст. 228 ЦК України про наслідки учинення правочину, який не відповідає інтересам держави та суспільства, його моральним засадам, у разі наявності умислу тільки в однієї зі сторін, коли усе одержане нею за правочином має бути повернуто іншій стороні, а отримане останньою або їй належне на відшкодування виконаного за судовим рішенням стягується у дохід держави. Крім того, у законодавстві передбачена можливість «незастосування реституції», яка можлива у випадку «якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то при наявності умислу у обох сторін - в разі виконання правочину обома сторонами - в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою» (ч. 3 ст. 228 ЦК України).

У разі вчинення недійсного правочину, обов'язок повернути майно обмежується тільки переданим за ним майном, а у разі неможливості повернути – його компенсацією. Загальновідомо, що в разі застосування реституції під час вчинення недійсного правочину додаткові обов'язки негативного характеру на сторін не покладаються, у зв'язку з цим реституцію не можна відносити до засобів цивільно-правової відповідальності.

Реституцію зумовлюють такі юридичні факти, як недійсність правочину та його виконання хоча б однією із сторін. Факти наявності вини і заподіяної шкоди, як умови для повернення сторін у становище, що існувало до вчинення правочину, законодавцем до уваги не беруться. Заподіяна шкода і вина правопорушника можуть впливати виключно на додаткові наслідки недійсності правочинів. Так зокрема, ч. 4 ст. 221 ЦК України передбачено, що «дієздатна сторона зобов'язана також відшкодувати збитки, завдані укладенням недійсного правочину, якщо у момент вчинення правочину вона знала або могла знати про вік другої сторони».

Проте, окрім поновлення у початковому майновому становищі, на сторін може бути покладено обов'язок відшкодування збитків або моральної шкоди (ч. 2 ст. 216 ЦК України). У нього додатковий характер до основного наслідку: обов'язок повернути майно у натурі, а у разі неможливості повернути – відшкодувати його вартість. Так як додаткові наслідки недійсного правочину, поруч із обов'язком повернути майно у натурі, покладають додатковий негативний обов'язок на його сторони у вигляді відшкодування заподіяної шкоди (матеріальної чи моральної), то можливо стверджувати, що такі наслідки реалізуються у порядку цивільно-правової відповідальності. Таким чином, особливість наслідків недійсних правочинів полягає у можливості використовувати реституцію як засіб захисту суб'єктивних цивільних прав, а обов'язок відшкодувати винною стороною заподіяну шкоду, як право застосування засобів цивільної правової відповідальності.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження можна зробити наступні висновки.

Визнання правочинів недійсними має особливе правове значення, оскільки стимулює осіб дотримуватись законодавчо-закріплених положень; попереджує зловживання своїми правами; забезпечує охорону прав і законних інтересів учасників цивільного обороту, зокрема тих, що опинились в скрутному та не вигідному правовому становищі, а також неповнолітніх осіб; стимулює вчинення правочинів відповідно до вимог права та чинного законодавства та визначає межі правомірної поведінки. Питання про недійсність правочину можливе лише щодо правочину, який відбувся.

Розмежування недійсних правочинів на нікчемні і оспорюванні є виправданим, оскільки повністю передає сутність цих категорій недійсних правочинів. Так, в одному випадку правочин сам по собі недійсний в силу закону, а в іншому - може бути визнаний недійсним, але виключно за умови ініціювання проти нього спору. Як підстава для розмежування правочинів на нікчемні і оспорюванні виступає ступінь їх недійсності. Але за законом в основі розмежування цих правочинів є насамперед підстави недійсності: у силу закону або за рішенням суду.

В юридичній літературі можлива і інша класифікація недійсних правочинів, зважаючи на те, які з умов дійсності правочину будуть визнані дефектними. Це, зокрема: «1) правочини з вадами суб'єктного складу; 2) правочини з вадами волі; 3) правочини з вадами змісту; 4) правочини з вадами форми».

Системне тлумачення ч.ч.1 і 5 ст.261 ЦК України свідчить про необхідність розрізняти початок перебігу позовної давності залежно від виду позовних вимог.

За рецисорними позовами (вимогами про визнання правочину недійсним) перебіг позовної давності починається від дня, коли особа дізналась або могла дізнатися про учинення цього правочину. Для вимог про виконання зобов'язання (тобто про застосування наслідків нікчемного правочину) початок перебігу позовної давності обумовлюється виникненням у кредитора права на

пред'явлення вимоги від боржника виконання зобов'язання. Тому правила ч.5 ст.261 ЦК можна застосовувати до вимоги про виконання зобов'язання, але не до вимоги про визнання правочину недійсним.

Особами, які беруть участь у справі про визнання правочину недійсним, насамперед є сторони правочину. Нотаріуси, котрі посвідчували правочини, залучаються до справи як треті особи, які не заявляють самостійних вимог до предмета спору, якщо позивач обґрунтовує недійсність правочину посиланням на неправомірні дії нотаріуса.

У судовій практиці вже сформульовано висновок, що у переважній більшості фродаторні правочини укладаються між близькими родичами. Суди окремі із фродаторних правочинів визнають недійсними на підставі ст.ст. 203, 215 ЦК України, а деякі ще додатково застосовувалася ст. 234 ЦКУ України.

При розгляді спорів про визнання правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню, недійсними (підтвердження нікчемності), факти їх укладення, повне або часткове виконання їх однією із сторін можна підтверджувати виключно письмовими доказами, якщо інше не встановлено законодавством.

Факт вчинення недійсного правочину зумовлює настання правових наслідків негативного характеру для його сторін, в порівнянні із наслідками, яких вони прагнули досягти. Нікчемний правочин для його сторін не породжує цивільних прав та обов'язків у зв'язку із тим, що його недійсність установлена законом. Щодо оспорюваного правочину, то у разі постановлення судового рішення про його недійсність, недійсним він стає із моменту його вчинення, а тому, нічим не відрізняється від нікчемного правочину.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 30.04.2024).
2. Дзера Ірина. Поняття та правова природа недійсних правочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 21-25. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/11/5.pdf>
3. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 28 липня 2021, справа № 759/24061/19.
URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/98765019>
4. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text>
5. Давидова І.В. Види недійсних правочинів. *Актуальні проблеми держави і права*. С. 283-290. URL: <http://www.apdp.in.ua/v51/46.pdf>
6. Постанова Верховного Суду від 09 січня 2019 року, справа № 759/2328/16. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/116919791?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03
7. Постанова Верховного Суду від 08 лютого 2023 року, справа № 359/12165/14-ц. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=109100591&red=10000325f90aca07114c81170daa8b1d2f6862&d=5>
8. Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / [О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін.] ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2022. – 332 с.
URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/662f44cb-425d-4830-8697-364752bad5a0/content>
9. Гелецька І.О. Окремі питання початку перебігу позовної давності. International scientific conference «Topical issues of modern jurisprudence»:

conference proceedings (April 5–6, 2023. Częstochowa, the Republic of Poland). Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. 232 pages. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/326/9043/18891-1>

10. Постанова Верховного Суду від 19 листопада 2019 року, справа № 911/3677/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310218?fbclid=IwAR0Gpk-VYO4wVbSaqTILScN5WqBEcKyI70HT7n_KSrU2F4Xhxm8-RI7xDEA

11. Романюк Я.М. До проблем визначення початку перебігу позовної давності. *Судово-юридична газета*. 2018. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/116280-do-problem-viznachennya-pochatku-perebigu-pozovnoyi-davnosti>

12. Цивільний процесуальний кодекс: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення 30.04.2024).

13. Чи є позовна давність для вимог про визнання правочинів недійсними: зміна позиції ВС. *Закон і бізнес*. 27.03—02.04.2021. URL: <https://zib.com.ua/ua/147153.html>

14. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення 30.04.2024)

15. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення 30.04.2024).

16. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження. Автореф. дис. ... докт.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ, 2011. 38 с.

17. Аналіз Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику

розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://www.businesslaw.org.ua/vyznannya-pravochuniv-nediisnymy/#more-963>

18. Сівіцька Г.Є., Гелецька І.О. Фраудаторний правочин з позиції судової практики. Legal education and science as the need of the hour: new European challenges: міжнародна наукова конференція з юридичних наук (м. Лодзь, 8–9 жовтня 2021 р.). Лодзь, 2021. С. 93–97. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/176/5053/10601-1>

19. Драган О. В. Процедура виконання судових рішень та фраудаторні правочини. *Ірпінський юридичний часопис. Серія : Право*. 2020. Вип. 3. С. 44–48. URL: <http://ojs.nusta.edu.ua/index.php/ojs5/article/view/469/658>

20. Карнаух Б. П. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право. Серія: Цивільне право і процес*. 2020. № 9. С. 31–36. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.9.06>

21. Постанова Верховного Суду від 03.07.2019 № 369/11268/16-ц. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/83482786>

22. Узагальнення Верховного Суду України від 24.11.2008р. «Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-08#Text>

23. Постанова Верховного Суду від 18.11.2020, справа № 569/6427/16-ц. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=93053362&red=1000033bccdb157d301607b52f0961b1a4f48c&d=5>

24. Кучер В.О. Недійсні правочини та їх цивільно-правові наслідки: навч. посібник / В. О. Кучер. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. – 344 с. URL: <http://surl.li/hrqwq>

25. Нижний А. В., Ходаківський М. П., Юровська Г. В. Визнання правочинів недійсними: основи теорії та судова практика. Посібник для суддів. / А. В. Нижний, М. П. Ходаківський, Г. В. Юровська. / Під редакцією А. В. Нижного. Київ: Алерта, 2020. 234 с.